

Kulin Ferenc

A történetírás Dózsa-képe

■ „Az a kép, amely a történeti irodalomban és köztudatban mindmáig élt a parasztháború kezdeteiről, nem egyéb, mint a forráskritikát nélkülöző, a kései hagyománytorzulást követő ötletszerű kombináció eredménye.” Szűcs Jenő írta le ezt a mondatot 1974-ben,¹ nem sokkal az után, hogy Dózsa születésének 500. évfordulójára készülve népszerűsítő cikkek, tanulmányok, illetőleg irodalmi és képzőművészeti alkotások tucatjai láttak napvilágot a XVI. századi magyar történelemről szerzett korábbi ismeretek alapján. S ha a korabeli olvasó a saját kutatásainak eredményeit túlbecsülő tudós elfogult nyilatkozataként értékelhette is ezt az ítéletet, ma már megállapíthatjuk: Szűcs Jenő kritikai megjegyzése nem indokolatlan általánosítása, hanem éppen visszafogottsága miatt szorul korrekcióra. Azok a levéltári kutatások és historiográfiai elemzések tudniillik, amelyek a történelemtudomány negyven évvel korábbi felismeréseire támaszkodtak, nemcsak a „parasztháború” kezdeteiről, hanem a korszak egészéről kialakított képünket is markánsan átrajzolják.²

A „korszak egésze” pedig az események helyszíneinek és kronológiájának, a szereplők jellemrajzának és indítékainak, a szembenálló táborok társadalmi rétegzettségének tényein túl az adott pillanat geopolitikai determináltságából, diplomáciai kötelmeiből, gazdasági állapotából fakadó kényszerűségeket és a lázadás vallási, ideológiai mozgatórugóit is magában foglalja. Mindezeket a motívumokat figyelembe véve kimondhatjuk: alig maradt a történelmi emlékezetünkben élő magyar „parasztháborúnak” olyan momentuma, amelyet ne kellene újraértékelnünk, s amely ne figyelmetetne egyúttal arra is, hogy pontatlan ismereteinkért és téves következtetéseinkért csak részben felelősek a korábbi nemzedékek szaktudásai, részben viszont történelmi tudatunk és közgondolkodásunk öröklött gyermekbetegségei is hibáztathatók. Igaz, ezek a pontatlan ismeretek és téves következtetések más-más „súlycsoport-

ba” tartoznak. Jó lenne persze pontosan tudnunk: hogy hívták a parasztvezért (Székely Györgynek vagy Dózsa Györgynek?), mikor (1470? 1472?) és hol (Makfalván vagy Dálnokon?) született, s azonos volt-e azzal a lófő székellyel, akit egyszer száz kereskedőkkel szembeni rablótámadásért bíróság elé idéztek.³

Fontosabbak azonban ezeknél – de még mindig nem a leglényegesebbek – azok a kérdések, amelyek már nem a „főhős” személyi adataival, hanem szerepének, cselekedeteinek indítékaival és következményeivel függenek össze. Megalapozatlannak bizonyultak például a krónikáknak – s az azokra épülő regényeknek és drámáknak – azok a leírásai, amelyek szerint (pápai jóváhagyással) már a hadjárat kezdetén őt nevezték volna ki a had fővezérévé, majd a Cegléden tartott beszédében hirdette volna meg „mozgalma” céljait, s végül a Temesvár alatti véres csatában szenvedett volna döntő vereséget Szapolyai Jánostól. (Téves információk voltak ezek, bár közvetlenül nem okolhatók a különböző politikai kurzusok és irodalmi divatok igényeit kielégítő történelemhamisításokért. Kétségtelen ugyanis, hogy Dózsa végül a lázadók fővezére lett, voltak a mozgalmanak megfogalmazott politikai céljai, s hogy a Temesvárnál kialakult katonai erőviszonyok véglegesen eldöntötték a felkelés kimenetelét.)

A történettudomány teljesítménye nem azért jelentős tehát, mert térben és időben a „helyükre tette” az eseményeket, hanem mert alapvetően új megvilágításba helyezte őket. Tévesnek bizonyult az a felfogás, amely a parasztháborút a szociális állapotok elviselhetlenségéből vezette le, s nem igazolható az a – XIX. századi reformkortól uralkodónak mondható – hipotézis sem, amely szoros okozati összefüggést tételez fel a „pórlázadás” vérbefojtása és a tizenkét évvel később bekövetkező mohácsi csatavesztés között. Érthető persze, ha a múltunk megítélésének ilyen mélységű revíziója a közgondolkodás ellenállásába ütközik, s kétélyeket ébreszt a laikus olvasókban: vajon nem egy újfajta tudatmanipuláló

kísérletről, valamiféle posztmodern ideológia hatásáról van-e szó. Az alábbiakban bizonyítani igyekszem, hogy indokolatlanok ezek a kételyek.

De lássuk sorjában a történettudósok érveit! Szabó István még 1976-ban publikálta azt a könyvét,⁴ amely kiemelte a hajdúknak a parasztháborúban játszott szerepét, s ezzel a mozgalom radikalizálódásának korábban ismeretlen okaira mutatott rá. Szűcs Jenő egyház- és eszmétörténeti tanulmányai⁵ azt bizonyítják, hogy a vallásos hit és a társadalmi igazságosság eszméjének szoros kölcsönhatása nélkül nem bontakozhatott volna ki a rendi társadalom alapjait megrengető lázadás. Kubinyi András,⁶ Hermann Zsuzsanna⁷ és Barta Gábor⁸ diplomácia-, illetőleg jogtörténeti munkái arra figyelmeztetnek, hogy sem a korabeli hatalmi elit vezéralakjait (Szapolyai, Bakócz, Werbőczy stb...), sem a mohácsi katasztrófa okát, illetőleg az ország XVI. századi történetének későbbi fejleményeit nem lehet sem megérteni, sem megítélni az európai hatalmi erőviszonyok alakulásának ismerete nélkül, pusztán az 1514-es nemzeti tragédia nézőpontjából.⁹

Mielőtt azokat a történészeket faggatnánk, akik a XVI. század eleji királyi hatalom és katolikus egyház végzetes kimenetelű döntéseinek külpolitikai hátterét tárták fel, a keresztes hadjáratot az eredeti céljától eltérítő névtelen szereplők – lázadó tömegek – társadalmi hovatartozását tisztázó kutatások eredményeire figyeljünk!

Szabó István fentebb idézett könyve világít rá arra, hogy a felkelés eskalálódásában nem az elnyomott parasztság, hanem egy dinamikusan gyarapodó és növekvő létszámú társadalmi réteg játszott meghatározó szerepet. Azokról a hajdúkról van szó, akik – még a Mátyás király uralkodása idején kapott lehetőséggel élve – évente több tízezer szarvasmarhát hajtottak ki a nyugat-európai piacokra, s akik szinte egyik napról a másikra váltak földönfutókká, amikor II. Ulászló elvette tőlük, s külföldiek kezébe adta a marhakereskedés jogát. A Dózsa-féle felkelés legmélyebb okai mögött tehát egy merőben új, ám máig ismerős történelmi léthelyzetre lehetünk figyelmesek. A társadalmi folyamatok, a politikai hatalom és a gazdasági érdekek korábban nem tapasztalható – jellegzetesen újkori – összefüggéséről van szó. Most kaphatna lendületet a hazai polgárosulásnak – a privilégiumokat élvező középkori szász és német városokétól eltérő karakterű – sajátosan magyar, mezővárosi típusa, ám a társadalomfejlődésnek ez az iránya rögtön zsákutcába torkollik. Mégpedig nem az osztályellentétek kiéleződése, s még kevésbé vallási vagy etnikai feszültségek miatt, hanem a minden egyéb érdeket maga alá gyűrő gazdaságpolitikai racionalitás érvényesülése következtében.

A kincstár érdekeit figyelembe véve tökéletesen indokoltak azok a királyi rendeletek, amelyek a magyar fizetőeszköz gyarapodását és élénkebb forgalmazását célozzák, amelyek azonban értelemszerűen kiveszik a marhakereskedés jogát a hazai hajdúk kezéből.¹⁰ Az idegen, a külföldi hajcsárookra bízott értékesítés ugyanis nemcsak az adók és vámok befizetését teszi ellenőrizhetőbbé, hanem egy fejlettebb ipari kultúra termékeinek beáramlását, azaz az árucserre-forgalom erőteljes növekedését is elősegítik. Már-már minden közgazdasági feltétele adva lenne az ország modernizációjának, csak éppen a társadalmi feltétel: a szabadságjogokkal rendelkező, vállalkozásokba kezdő, s abból önmagát és környezetét is gazdagító/gyarapító polgár hiányzik. Mi több: a politikai hatalom nemcsak hogy nem tesz kísérletet a modernizáció három feltételének összehangolására, hanem – az anyagi erőforrások világát öntörvényűnek véve – úgy hoz gazdaságélénkítő intézkedéseket, hogy egyidejűleg adminisztratív eszközökkel is megbénítja a társadalmi mobilizációt. Miután ez a frusztrált, érdekeiben súlyosan sérült pásztortársadalom a kereskedelem mellett – foglalkozásából adódóan – a fegyverforgatáshoz is értett, a keresztes hadjáratokhoz való csatlakozásában eleve benne rejtett a fennálló jogrenddel szembeni lázadásának kockázata.

Míg a hajdúk aktivizálódását kizárólag a gazdasági és egzisztenciális érdekérvényesítés vágya motiválta, a parasztságot nagy tömegeit nem lehetett volna mozgósítani spirituális célok elérhetőségének reménye nélkül. Hogy

ma már pontosan láthatjuk: hogyan összegeződtek és erősítették egymás hatását az egyház és az állam, a vallás és a politika, a lelki és az anyagi motivációk mélyen rejlő ellentétei, s hogy egyáltalán hol van a helye a magyar parasztháború ideológiájának a keresztény Európa eszmétörténeti folyamataiban, nos, mindezt a rendszerváltás előtti évtizedek legnagyobb formátumú és hatású magyar történéseinek, Szűcs Jenőnek köszönhetjük.

Neves tudósunk figyelt fel arra, hogy a lázadás kibontakozásának történelmi térképe tökéletesen fedi a kor legkiterjedtebb és legaktívabb szerzetesrendje, az ún. obszerváns ferencesek kolostor-hálózatának földrajzi elhelyezkedését. S hogy nem véletlen egybeesésről van szó, azt a levéltári forrásokban azonosítható szereplők száma és a „hittérítők” tevékenységében kifejtett eszmerendszer ferences rendi forrásai egyaránt bizonyítják.¹¹

Mielőtt az „obszerváns” doktrínákkal ismerkednénk, nem feledkezhetünk meg arról, hogy a középkor végi belháborúk ideológiái – a XV. századi Budai Nagy Antal-féle parasztfelkeléstől (1437) a husziták láncreakciószerűen terjedő mozgalmain át a nagy német parasztháborúig (1524–1525) – Európa-szerte bibliai alapelvekre vezethetők vissza, s hogy Dózsa fellépését már csak pillanatok választják el Luther Márton – a modern kor szellemi arcukat alapvetően meghatározó – vallási forradalmának kirobbanásától (1517). Ez az összefüggés persze nem azt jelenti, hogy 1514 társadalmi programja közvetlenül levezethető volna valamilyen egységes európai „keresztény szociális chartából”. Éppen ellenkezőleg: a hazai történelmi feltételekhez igazított ferences ideológia lényegesen eltért a forradalmi tézisek térségünkben kialakult változataitól azáltal, hogy szintézist teremtett a keresztény szociális eszmék és már az Árpád-kori jogfejlődés eredményeként ki-

fejlődött világi szabadságjogok között. S itt nemcsak egyes társadalmi csoportok privilegizált helyzetére, hanem a rendi-nemesi nemzettudat leglényegesebb mozzanatára: az uralkodóval szembeni ellenállásnak az Aranybulla záradékában „kimondott” jogára is emlékeznünk kell! Ez a kapcsolat önmagában is számos – korunknak szóló – tanulsággal szolgál, de magának az ideológiának az ismerete nélkül aligha lenne érthető. Nem mellékes körülmény volt tudniillik az sem, hogy a társadalmi igazságosságért folyó küzdelem keresztény kötelezettségét sem kellett idegen forrásokból importált teológiai érvekkel bizonyítani. Hiszen két nagy teológus-íróknak – Temesvári Pelbártnak és Laskai Osvátnak – köszönhetően ezek az érvek jelen voltak már a XV. századi „értelmiségi” köztudatban, azaz ferences rendi szerzeteseink két nemzedéke is elsajátíthatta már a radikális gondolatot, mely szerint a vallás, az erkölcs, a jog és a politika felségterületei elválaszthatatlanok egymástól. Álljon itt egy rövid szöveggyűjtemény annak illusztrálására, hogy a parasztsereg agitátoraiként tevékenykedő obszerváns szerzetesek milyen eszméken nevelkedtek!

„Nem adatott meg az embernek a felsőbbség, hogy uralkodjék embereken, hanem hogy a föld állatain, a tenger halain és az ég madarain uralkodjék; ha nem vétkezünk, egyenlőek vagyunk.”

„[...] a *lex vetus* (Ószövetség) kőtabletkon adattott, az emberi törvény pergamenre van írva, de a *lex naturalis in corde* a szívben van, noha a szívben kétféle »törvény« is lakozik: ez eredendően a természet által (*connaturaliter*), a *lex nova* (Újtestamentum) pedig a kegyelem által.”

„A hatalom három fajtája közül [...] csak az első istentől való; a másik kettő *per ambitionem*

és *per usurpationem* való. Mindkettő »rossz«, de a legrosszabb, sőt tűrhetetlen a harmadik, a »bitorlás«. Aki ugyanis így gyakorolja a hatalmat, az »tolvaj és rabló, és szüntelenül bűnbán leledzik [...] az ilyen úrnak nem kötelesek az alattvalók engedelmessé válni és adót fizetni.«¹¹

... „Ha a hatalom, a felsőbbtség ’jogtalanságot’ követ el, /.../saját felsőbbtségével szemben is bárki megvédeheti magát.”

... „jó és helyes »jogtalanságot« megbosszulni valamely rossz megjavítása, vagy a közösség békéje, vagy az igazság megőrzése végett hiszen az erőszak erővel való visszaütésének maximája, *Vim vi repellere* már a kánonjogban is benne van.”

„Jóllehet »a harag nem egyéb mint bosszúvágy«, de van jogos bosszú is! »Ha valaki ugyanis nem gyullad haragra, noha oka volna rá, ebből következik, hogy nem bosszulja meg, amit *meg kell bosszulnia*, ez pedig feddésre méltó.«¹²

Miként Szűcs Jenő fogalmaz: „kimondatott tehát az ellenállás tana”, s ez a tan jelenik meg majd Dózsa hadba hívó parancsában is.¹³ Eszerint az egyház immár nem pusztán a közösség – a kereszténység, az ország, a haza –, hanem önmaga védelmében is felhatalmazza az egyént, hogy erőszakkal szerezzen érvényt természetes jogainak, s vegyen elégtételt az emberi méltóságán esett sérelmekért. Ne feledjük: a ferencesek agitációja olyan tömegeknek szólt, amelyek lélekben felkészültek már, hogy örök üdvösségük reményében életüket kockáztassák az idegen hódítókkal szembeni háborúban. Az „eretnek” propaganda nem a békés hétköznapi emberét fanatizálta tehát, csupán a „palackból” már kiszabadult szellem új irányát jelölte ki. Az ideológiai manipulációval példátlanul gyorsan konvertálható katonai virtus olyan tömeglélektani törvényszerűség példaként is tanulmányozható, amely mostantól, a XVI. század elejétől válik az újkorai társadalomfejlődés egyik legsúlyosabb kockázati tényezőjévé.

Az a kérdés azonban már nem a lélektanra s nem is az eszmetörténetre tartozik, hogy egy igényesen kimunkált vallási ideológia hogyan volt képes a legkülönbözőbb társadalmi rétegekhez tartozó ország-lakosokat mozgósítani. Jóllehet nem a valóságot tükrözte a marxista történetírás Dózsa-képe, amely szerint a parasztervezés az egész társadalmat egy frontba tudta tömöríteni az „uralkodó osztályok” ellen, de kétségtelen, hogy kisenemesek, papok, hajdúk, városi polgárok, lófő székelyek és jobbágyok egyaránt részt vettek az „urak” elleni katonai akciókban. A felkelés kibontakozó szakaszának

össznépi jellege, majd a benne résztvevő csoportok polarizálódása s végül drámai szétesése arra utal, hogy az obszervánsok „forradalmi ideológiája” az érdeksérelmeket szenvedő társadalmi rétegek mindegyikére hatott, de e hatás mértéke, kohéziós ereje az egyes csoportoknak a rendi hierarchiában elfoglalt helyétől függően különböző volt. Abban a szegényparaszti környezetben működött a leghatékonyabban, ahol a szakrális/katartikus kiengesztelődést ígérő véres bosszúállásnak nem volt reális (evilági, jogilag garantálható) alternatívája, s ott gyengült meg, s halt el, ahol a különböző szabadságjogoknak több évtizedes vagy évszázados előzményekre visszatekintő jogi garanciája volt. Ezért volt szükség-szerű, hogy az erdélyi és felvidéki szász városok polgárai többségükben nem csatlakoztak a felkelőkhez,¹⁴ s hogy Székely Dózsa György paraszthadának főseréggel szemben Zápolyának éppen a székelyeket sikerült hadba szólítani.¹⁵ Az egyszer már birtokolt szabadságjogok visszaszerzhetőségének ígérete mérsékelte a radikális indulatokat, s a hatalommal megköthető kompromisszum lehetőségének reménye erősebbnek bizonyult az életük árán is az igazságért harcolók hiténél.

Ezt a reményt azonban a történelem végül is éppúgy megcsúfolta, mint a lázadók hitét. A parasztfelkelés vérbefojtása után nem az történt, hogy milliók röghöz kötése árán felgyorsulhatott a polgári fejlődés, hanem éppen az ellenkezője: a székelyek és a városi polgárok több évszázadon át gyakorolt jogai is veszélybe kerültek.¹⁶ A szabadságjogaikért küzdő társadalmi rétegek olyan fokú izoláltságáról és fragmentáltságáról van itt szó, amely a Werbőczy-törvények konzerváló hatása révén – majd a ferenci abszolutizmusnak, a szabadságharc elbukásának, a Bach–Schmerling-korszaknak és a kiegyezésnek köszönhetően – túléli a középkort, s átörökítődik a következő századokra – ide értve a XX. századi rendszerváltozás fejleményeit is. Ha van sajátosan magyar történelmi képlet, hát ez az! A feudális viszonyok prolongálása nem azért járt végzetes következményekkel, mert Magyarországot eltérítette a társadalomfejlődés nyugat-európai útjától, hanem mert a saját útját „tévesztette el”.

Utóbbi megjegyzéseink azonban már nem a történetírás, hanem a történetfilozófia problémakörét érintik. Mielőtt azonban messzebbre menő, aktualizáló következtetésekre jutnánk, vessünk még egy pillantást a XVI. század elejére – immár nem a hazai események elmélyültebb elemzése, hanem a korabeli magyar királyság külpolitikai mozgásterének felidézése céljából! Látnunk kell, hogy Magyarország nem egyszerűn két nagyhatalom ütközőpontjába, hanem kétfajta kiszolgáltatottság

harapófogójába került. Az egyik oldalról a török hódítók, a másiktól a „piaci erők” feltartóztatathatlan nyomulása fenyegette az államot. Míg azonban az előbbivel szembeni ellenállás megszervezésében több évszázados katonai tapasztalat kínált számára követhető mintákat, a gazdasági hódítás manővereivel szemben csaknem tökéletesen felkészületlen volt. Elhibázott döntés volt – szóltunk már erről – a marhakereskedelem külföldiek kezére juttatása, ám lényegesen súlyosabb következményei voltak bányakincseink elherdálásának. Kétségtelen, hogy a kor legfejlettebb technológiájával rendelkező délnémet bányapár „bevonása” nélkül az ország nemesfémkészlete holt tőke maradt volna, az az üzlet azonban, amelyet a királyi kancellária e technológia behozataláért Európa leggazdagabb bankár családjával kötött, előnytelennek és kifejezetten károsnak bizonyult. A Fuggerekről van szó, akik a XVI. század elején már nem pusztán a tőkepiac főszereplői voltak, hanem akiknek „a hatalma felért a legtöbb kortárs uralkodóházával”,¹⁷ mi több: akiknek a támogatása nélkül sem a pápa, sem a császár nem foglalhatta el a trónját.¹⁸ A gazdasági kár: az elmaradt haszon, valamint a mélyre hatoló és hosszú távú politikai konzekvenciái miatt mondható tehát rossznak ez az üzlet. Miután ugyanis a Fuggerek és a Habsburgok érdekei szétválaszthatatlanul összefonódtak, a történelmi Magyarország önállóságának a szimbólumán is folt esett: a trónutódlást érintő szuverén döntés lehetősége az elvtelen kompromisszumok kényszerévé degradálódott. Attól a pillanattól kezdve, hogy megkezdődött bányakincseink elorzása, az augsburgi bankház érdekeit képviselő Habsburgok trónigénye már nem egyszerűen a vetélkedő dinasztiák egyikének az uralmi ambícióit jelentette. Ferdinánd igénye a királyi koronára a formális jog szerint igazolható volt, az ország gazdasági gyarmatosítására azonban semmiféle szerződés nem hatalmazta fel. Márpedig feltétlen elkötelezettsége az újkori kapitalizmus hatalmasságai iránt ezzel a veszéllyel járt. Minőségileg új elem jelent meg a hatalmi viszonyok alakulásában, s ez radikálisan átértékelte a magyar külpolitika tájékozódási lehetőségeit. Ha korábban a Habsburg-pártiság a törökkel szembeni közös európai érdekek felismeréséből fakadt, mostantól az „idegen hatalommal” való kollaborálás szándékának gyanúját ébresztette. S míg a törökkel való egyezkedés azelőtt – ha csak taktikai célú volt is – egyértelműen az ország s a keresztény Európa elárulásának minősült, az új geopolitikai helyzetben legalább az autonómia mozgásterét kínálta az elvesztett szuverenitás helyett. (Elgondolkodtató: miért van, hogy a mai magyar nemzettudat permanens válságában semmi szerepe nincs a török uralmat szolgáló kény-

szerű hódolás emlékének, miközben a Habsburgokkal történt kiegyezések értelméről – és szükségességéről – folyó viták mindmáig lezárhatatlannak látszanak.)

Azok mögött a hatalmpolitikai konfliktusok mögött, amelyek a király, az egyház, az arisztokrácia és az országgyűlés bonyolult érdekellentéteiből fakadtak, s amelyek a keresztes hadjárat meghirdetésekor eszkalálódtak – csakúgy, miként a szociális feszültségek robbanásában –, a „külpolitikai végzet” (Kemény Zsigmond) könyörtelen logikáját is látnunk kell tehát. Az újkor (kapitalista) világrendjét formáló hatalmak (a Fuggerek és a Habsburgok) érdekszövetsége éppen akkor fosztotta meg az országot anyagi erőforrásaitól, amikor a középkori társadalmi struktúrára nehezedő katonai nyomás fokozott követelményeket támasztott az állam védelmi képességeivel szemben. S miután az egymással is vetélkedő, s a törökkel „különutas” egyezségekre törekvő európai hatalmak vonakodtak katonai vagy pénzbeli segítséget nyújtani, az „iszlám veszéllyel” szembeni védekezés drasztikusan növekvő költségeit csak az életminőség rovására lehetett előteremteni. Az immár globális hatalmak ütközőzónájába szorult ország belső rendjét ezért fenyegette káosz, s csak idő kérdése volt, hogy mikor következik be az összeomlás. A detonáció pusztító ereje darabokra tépte a társadalom szerkezetét, szívó hatása pedig vákuumot teremtett a hatalom zárt terében. A független államiság elvesztésének (1526) mindazonáltal nem a polgári fejlődés elakadása (1514) volt az oka: mindkét katasztrófa ugyanazon történelmi folyamat prognosztizálható fejleménye volt.

Persze, amikor kritikai észrevételeket teszünk a parasztháború történet- és szépírói feldolgozásainak felületességei vagy egyoldalúsága miatt, nem feledkezhetünk meg arról, hogy a társadalmak bonyolult viszonyrendszerének végtelen ellentétekre redukált értelmezése nem sajátosan magyar s még csak nem is újkori jelenség. Reinhart Koselleck figyelmeztet arra, hogy „a történelmi világban az emberek többnyire aszimmetrikus, egymást kizáró ellenfogalmakkal élnek (így különböztették meg magukat a hellének a barbároktól, a keresztények a pogányoktól, s így született meg az Übermensch fogalmával szemben az Unmensch fogalma)”, s ezért „egyetlen történelmi megmozdulás sem ismerhető meg kielégítően ugyanazon ellenfogalmak alapján, amelyekkel egykor maguk az érintettek tapasztalták meg és értelmezték a világot”.¹⁹

Hangsúlyoznunk kell, hogy a történetfilozófus megállapítása nemcsak a történelmi valóság tudati tükröződésének torzulásaira vonatkozik, hanem arra is, hogy azok a szemléleti sémák, amelyek az emberek, a népcsoportok,

a vallások, a kultúrák közötti különbségeket antagónisztikus ellentétekké konstruálják, képesek lehetnek arra, hogy véres konfliktusok gerjesztőivé váljanak. Nem nehéz felismernünk, hogy a tudati és a történeti valóságnak az effajta kölcsönhatása nem korlátozódik az ó- és a középkorra, hiszen korunkban az egymást démonizáló politikai pártok és nagyhatalmak rivalizálása mögött ugyanez az archetipikus szemléleti séma működik. (Ha csak annyi tanulságot szűrünk le XVI. századi tragédiáinkból, hogy bennük ezeknek az atavisztikus tudati reflexeknek is szerepe volt, talán az iskolai történelemtanítás is eredményesebb lehetne!) A múlt kritikai elsajátítása, a történelmi tapasztalatok tudatosítása és mérlegelése – s tegyük hozzá: irodalmi, művészi interpretációja – tehát nemcsak az elé a feladat elé állítja az utókort, hogy pontosan rekonstruálja a megtörténeteket, s azok tudati-pszichikai mozgatórugóit, hanem az elé is, hogy felmutassa és kibontsa belőlük azokat az összefüggéseket, amelyek – a történelmi szituációk ismétlődése esetén – kiszabadíthatók az archaikus tudati mechanizmusokból. A múltnak ugyanis – kövessük ezúttal is Kosseleck gondolatmenetét – „egyszerre része az, ami megtörtént és az, ami lehetőségként benne volt, ám nem következett be. Amit meg lehet hosszabbítani, azok a tapasztalatok, valószínűsíthető tehát, hogy ezek a jövőben megismétlődnek”.²⁰

Nemcsak az a kérdés tehát – persze az is! –, hogy milyen „objektív” tényezők (hatalmi viszonyok, államszerkezeti hibák, diplomáciai malőrök, külső fenyegetettség, túlfeszülő érdekellentétek) szerencsétlen összhátása idézte elő a katasztrófát, hanem – újra hangsúlyozzuk – az is, hogy az azóta eltelt fél évezred alatt hogyan kezelte azt a „kulturális emlékezet” (Assmann). Képes volt-e megérteni az okait, s meglátni a korban azt is, ami „lehetőségként benne volt, ám nem következett be.” Képes volt-e felfogni, hogy a múlt „bevallásáért” a mindenkori jelennek tartozik felelőséggel, s hogy ez a felelőség egyszerre követel szigorú tárgyszerűséget a történelmi események és a „társadalmi tények” (Durkheim) leltározásában, és kíméletlen kritikai hajlamot a szubjektív indítékok megítélésében. Mert a történelmi emlékezet semmit nem ér a történelmi tapasztalat nélkül, a tapasztalat fogalmában pedig benne rejlik a következtetések, a tanulságok és a tennivalók tudatosításának készsége is. Az a felismerés, hogy a múlt örökségét sem birtokba venni, sem korrigálni nem lehet a gondolkodás primitív semáinak elvetése nélkül.

E megfontolások alapján juthatunk arra a belátásra, hogy a „külpolitikai végzetet” csak azért okolhatjuk, hogy Magyarország véglegesen letért a társadalomfej-

lődés nyugat-európai útjáról, de azért már nem, hogy – ismételjük meg! – hosszú-hosszú időre a saját útját is eltévesztette. Egészen 1848-ig 1514 kínálta azt az utolsó pillanatot, amikor a középkori magyar társadalom minden osztálya, minden rétege érdekeltnek tekinthette még magát a külső fenyegetettség elleni összefogásban, ám a keresztes hadjárat céljával szerveződő tömegmozgalom polgárháborúba torkollása nemcsak a parasztság, a polgárság és a nemesség viszonyát tette kezelhetetlenné, hanem a hatalmi elit politikai skizofréniáját is állandósította. Miután a parasztság röghöz kötésével minimálisra csökkent a természetes társadalmi mobilizáció lehetősége, s ezáltal az eladdig is végletesen izolált és heterogén – más-más etnikai és vallási tömbökhöz tartozó, eltérő jogi státusszal rendelkező – polgárságnak nem volt a többségével közös érdeke, a nemesség sem tölthette be a rendi társadalomban kijelölt funkcióját. Elidegenedett politikai osztállyá vált („Szertenézett, s nem lelé honját a hazában”), s vagy elvtelen kompromisszumokkal igazodott a nagyhatalmi erőviszonyokhoz, vagy kellő háttér nélkül vágott bele függetlenségi küzdelmeibe.

Azok a belső és külső hatóerők, amelyek a magyar történelem tragikus fejleményeihez – a XIX. századi szabadságharc leveréséhez, Trianonhoz, a holokauszthoz s végül a kommunista diktatúrához – vezettek, jelen voltak tehát már a XVI–XVII. században is, mégsem mondhatjuk, hogy a kikerülhetetlen Végzetünket teljesítették be. Nem mondhatjuk, hiszen ha magunk elé képzeljük a XVI. század eleji Magyarország társadalomszerkezeti vázlatát, s az e szerkezetet folytonosan módosító, alakító folyamatokat, semmilyen feltűnő jelét nem láthatjuk ezekben olyan éles polarizációnak, amely elkerülhetet-

lenné – de akár csak érthetővé is – tette az egész országot két nagy katonai táborra osztó polgárháborút. Ami 1514 nyarán történt, a kortársak számára éppoly váratlan esemény volt, mint az első világháború kitörése a XX. század elején élők számára. Nem mondható, hogy – Habermas fogalmaival élve – az „életvilág” és a „rendszer” ellentéte végtelenül kiéleződött volna, azaz, hogy a korabeli magyar államban már nem volt meg az önkorrekció képessége. Éppúgy működtek azok a mechanizmusok, amelyek – a közigazgatás, a jogszolgáltatás és a törvényhozás intézményrendszere segítségével – orvosolhatták a kirívó érdeksérelmeket, miként – egészen a XV. század végéig – volt „életterük” azoknak a gazdasági és szociális törekvéseknek is, amelyek a feudális viszonyok lassú átalakulása: a kapitalizálódás és a polgárosulás irányába mutattak. Ha tehát mégis az összeomlás veszélye fenyegette a magyar államot, annak okát az „életvilág” felszíne alatt és/vagy a „rendszeren” kívül kell keresnünk. A politikum szférájának két olyan peremtartományáról van szó, amelyek a mindenkor hétköznapiakban marginálisnak látszanak, valójában azonban sokkal mélyebben determinálják az állam mozgásterét, mint a közélet hétköznapi ügyei. Az életvilág felszíne alatt azok a szellemi – vallási, ideológiai, eszmei – folyamatok zajlanak, amelyek minden korban és minden rendszerben az uralkodó viszonyokkal szembeni kritikai attitűd érveit termelik, a „rendszeren” kívül pedig azok a külhatalmi erők terjeszkednek, amelyek folytonosan próbára teszik az állam működőképességét. Sem a középkorban, sem napjainkban nem létezett, nem létezik olyan politikatudomány, amely pontosan le tudná írni, hogy a két „tartomány” eseményei milyen törvényszerűségeket követnek, néhány fontos összefüggésre azonban 1514 példájából is következtethetünk. Az első ezek közül arra figyelmeztet, hogy noha önmagukban sem a szociális állapotok, sem a szellemi folyamatok nem generálnak véres konfliktusokat, szükségszerűen hatnak egymásra, s a kölcsönhatásukból kirobbanó politikai krízisekben a praktikus érdekek szétválaszthatatlanul összefonódnak a vallási/ideológiai motivációkkal. Talán ennél is aktuálisabb 1514 másik tanulsága. Eszerint ha egy politikai közösség belső ellentétei csak végtelen polarizációban juthatnak kifejezésre, az állam védtelenné, tehetetlenné válik a külhatalmi erők terjeszkedésével szemben. E tanulságok megszívlelésének jelenünkben – az ukrajnai háború eskalálódásának napjaiban – különös időszerűsége van. Egyszerre kell elfogadnunk két súlyos, ám nem azonos értékű adottságot. Egyfelől azt, hogy 1514-gyel véglegesen lezárult Európa történetének az a korszaka, amelyben Magyarország

nagy-, illetőleg középhatalmi szerepet játszhatott, másfelől meg kell tanulnunk kiaknázni a történelmi vereségből fakadó lehetőségeket. Mert azáltal, hogy geopolitikai értelemben ütközőzónába kerültünk, kultúratörténeti szerepünk is lényegesen megváltozott, s ez a változás olyan perspektívákat is megnyitott, amelyek a XXI. században sem zárultak be. Hiszen a XVI. századdal kezdődő újkori civilizáció sorsa bármennyire a nagyhatalmak kezében maradt is, életképességét a folytonosan ütközőzónában élők kultúrájának minősége határozza meg.

Következésképpen, ha most fél évezred távolából arra teszünk kísérletet, hogy pontosabban értsük az egykori események összefüggéseit, nem azt kell latolgatnunk, hogy mi lett volna, ha nem robban ki a parasztfelkelés, s ha Mohácsnál nem veszítünk csatát. Sokkal több tanulsággal szolgál, ha – a kollektív önkritika műfaját gyakorolva – azt próbáljuk meg rekonstruálni: hogyan dolgozta fel történelmi tudatunk a nemzeti katasztrófák okait. Amiként azt e folyóiratszám irodalom- és művészettörténeti elemzése is illusztrálni fogják, alapvetően háromfajta „balítélet” érhető tetten Dózsa forradalmának költői és képzőművészeti ábrázolásaiban. Voltak, akik a véletlennek tulajdonítottak döntő szerepet, s voltak, akik a vak végzet, a magyar fátum beteljesüléseként értelmezték a tragikus eseményeket. Ám sok igényesebb feldolgozásra is rányomta a bélyegét az a fajta történetiszemlélet, amely minden konfliktusban egyeztetetetlen érdekek, antagonisztikus ellentétek összeütközését véli felfedezni – akarva-akaratlanul az osztályharc baloldali ideológiáját propagálva ezzel. Azt az állítást is megkockáztathatjuk, hogy némely irodalmi és képzőművészeti alkotáson keresztül ez az alapjaiban hamis, félrevezető ideológia még azok után is érezteti hatását a közgondolkodásban, amikor annak az oktatásban, a kultúrában korábban uralkodó pozíciói már régen megsemmisültek. Ez a „balítélet” ezért érdemel kitüntetett, de nem kizárólagos figyelmet. A soron következő tanulmányok a történettudomány legújabb eredményei ismeretében, a magyar művészet XXI. századi felelősségének tudatában tesznek kísérletet 1514 tanulságainak újragondolására.

JEGYZETEK

- 1 *Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1974. 4. sz., 409–435., 413.
- 2 Ld. az a Dózsa-felkelés 500. évfordulója alkalmából szervezett konferenciák anyagának az interneten is elérhető összefoglalóit. Az egyiket az MTA Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézete (2014. május 22–23.), a másikat az Erdélyi Múzeum Egyesület csíkszeredai fiókszervezete szervezte (2014. június 5.) rendezte. Tárgyunk szempontjából az előbbi rendezvény kínálatából főként Ács Pál, Szörényi László és Erdélyi Gabriella, az utóbbiéból Egyed Ákos, C. Tóth Norbert és Neumann Tibor előadásai érdemelnek figyelmet. Ld. még a *Magyar Narancs* 2014/17. számában Kovács Péter Erdélyi Gabriellával készített interjút!
- 3 Elgondolkodtató koncepciója van erről Barabási Albert-Lászlónak, aki a *Villanások* c. nagysikerű könyvében levéltári dokumentumokra alapozva menti fel Dózst a gyilkosság vádjá alól, s egyszersmind valószínűsíti, hogy az ifjú székelynek a vele szembeni – alaptalan – bírósági eljárás előli menekülése egyben katonai karrierjének kezdete volt. (Barabási Albert-László: *Villanások – A jövő kiszámítható*. Bp., Nyitott Könyvműhely, 2010)
- 4 Szabó István: *Jobbágyok – Parasztok* (Bp., Akadémiai, 1976)
- 5 Szűcs Jenő: *A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága = Levéltári Közlemények* 43. (1972), 213–261.; Szűcs, *i. m.* (1974)
- 6 Kubinyi András: *A mohácsi csata és előzménye. (Századok, 1981/1.)*,
- 7 Hermann Zsuzsanna: *Egy pénzügyi tervzettől a hármaskönyvig – Werbőczy és a parasztháború = Századok*, 1981/1., 108–152.
- 8 Barta Gábor: *A Sztambulba vezető út* (Századok, 1981/1.)
- 9 Ld. még C. Tóth Norbert: *Szapolyai János erdélyi vajda 1522. évi havasalföldi hadjáratai* c. tanulmányát! *Hadtörténelmi Közlemények*, 125., 2012.
- 10 Szabó István fentebb hivatkozott könyvében (ld. 4. jegyzet!) ír erről. A nyugat-európai marha-piacokról hazatérő hajdú idegen valutában hozza magával a jövedelmét, s így sem az udvar – az abból befizetett adókkal –, sem a hazai áru piac nem látja annak hasznát.
- 11 Ld. 5. jegyzet 1. tétele!
- 12 Ld. 5. jegyzet 2. tétele! (Kiemelések tőlem – K. F.)
- 13 „...a parasztháború kirobbanását ideológiai értelemben az fűtötte és 'legitimálta', hogy a 'hitetlen nemesség' felkelt az *expeditio sancte congregationis* ellen; ez így olvasható Dózsa hadba hívó parancsában. Mi egyéb ez, mint *ira per zelum*, amely legitimálja a bosszút.” *Uo.* (5. lábjegyzet/2.)
- 14 „A polgárok ellenben a paraszti tömegeket sújtották megvetéssel. 1514-ben a Dózsa-parasztháború felkelői nem lettek szövetségest a polgárságban, mivel a városok falubirtokaik révén maguk is földesurak voltak. Óvatosságra intette a földesurakat az is, hogy a városi szegények rokonszenveztek a felkelőkkel. Kolozsvárott például a 'keresztesek' közeli tábora felizzította a szegénység hangulatát, amely a falak közé menekült nemesek javait elvette, őket halálra kereste. A polgárság kerülte a közbeavatkozást, csillapította a békétleneket. Később azonban, amikor a hadi helyzet kedvezőre fordult, könyörtelenül lecsapott. Buda, Kassa pedig zsoldosokkal vett részt a Dózsa-felkelés leverésére indított más hadműveletekben.” Granasztói György: *A középkori magyar város*, Bp., Gondolat, 1980. 146. (Magyar História)
- 15 „Mátyás [1473-ban] megerősítette az egyetemes székelység részére kiadott szabadságlevelét; ... Azt is meghagyta, hogy mindazokat, akik a székely nép szabadsága ellen vétenek, „hányják ki” a birtokaikból. II. Ulászló a székelyek panasza alapján elmozdította Báthort, s ezáltal megszüntette a kirívó kegyetlenkedéseket és jogfosztásokat. De a megindult társadalmi folyamatot megakadályozni nem tudta, a székelység ősi egysége töredezni kezdett. Azelőtt a lófő székelyek is szívesen kiállottak a gyalogok érdekéért; II. Ulászló korában azonban megkezdődött a székelyek körében is a társadalmi osztályok merev elkülönülése, s egymással való harca. Mikor panaszra mentek az új vajdához, s az erőszakoskodó előkelők megbüntetését kérték, azt a tanácsot kapták, hogy egyezzenek ki velük.” Féja Géza: *Dózsa György* [Mefhosz Könyvkiadó, 1939], Bp., Aqua Kiadó, 1993, 67.
- 16 Werbőczy határozata „a szász polgárból jobbágyot, a privilegizált szász közösségből jobbágyi települést farag... Kettős nemesi ostor csattant itt a szászokon: a királyi jövedelmek rendezésére tett erőfeszítések összefonódtak az a Mátyás idejére visszanyúló törekvéssel, hogy a városi polgárokat – a polgári szőlő- és földbérleket – kilenced fizetésére kötelezzék.” Hermann, *i. m.* (1981), 118.
- 17 Bryan Cartledge: *The Will to Survive – A History of Hungary*, New York, Columbia University Press, 2011
- 18 „1519-ben V. Károly Jakob Fugger félmillió forintján vásárolta meg magának a birodalmi választófejedelmek szavazatait.” Szakály Ferenc: *Virágkor és hanyatlás: 1440–1711.*, Bp., Háttér Lap- és Könyvkiadó, 1990, 83.
- 19 Reinhart Koselleck: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*, Fordította Szabó Márton, Bp., Józsefvég Műhely, 1997 (Józsefvég tankönyvek), 9, 11.
- 20 *Uo.*, Szabó Márton utószava, 90.